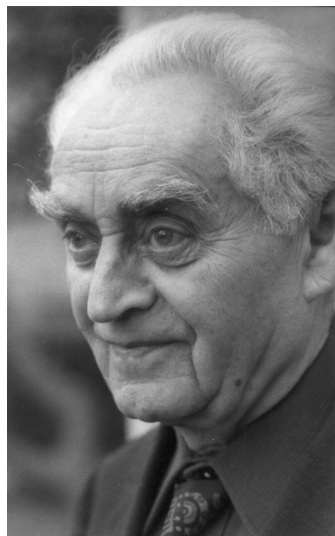

נורית גוברין

פיגומים למתרגמים תרומתו של ישראל כהן ללשון העברית

גילוי נאות

מחקר זה דן בתרומתו של אבי, ישראל כהן, ללשון העברית.¹ אומנם אני "נוגעת בדבר" אבל מרגישה חופשית ואובייקטיבית לכתוב עליו ועל פועלו. אין זו הפעם הראשונה שאני עוסקת במורשתו הספרותית. עוד בחייו ערכתי ספרים לכבודו: האחד ליובל ה-75 שלו, "מסלול" בצירוף ביבליוגרפיה, ובו גם מבוא שלי המתאר את הביקורת על יצירתו;² השני "חילופי מכתבים בין ישראל כהן ובין ש"י עגנון ודוד בן-גוריון", ליובל ה-80 שלו.³ לאחר פטירתו פרסמתי מחקרים רבים על אודותיו, ובהם מחקר מפורט על מדיניות התרבות שלו.⁴ חשבתי לעצמי – אם אני יכולה לכתוב על ברדיצ'בסקי, על שופמן, על דבורה בארון ועוד על רבים אחרים, מדוע איני יכולה באותה מידה לכתוב על אבי? וכך עשיתי ואני עושה. בהיותי בתו המכירה מקרוב את האיש ואת יצירתו יש לי יתרונות רבים. על עיקרון זה במחקר הספרות כבר כתבתי לא פעם במחקריי: "הכרת הביוגרפיה של היוצר אינה תנאי להבנת יצירתו, אבל בלעדיה תהיה משמעותה חלקית ופגומה".

ישראל כהן (1905–1986)

1. על ישראל כהן ראו נספח 1.
2. גוברין, מבוא.
3. גוברין, חילופי מכתבים.
4. גוברין, חשבון הדורות.

מבוא

הנושא המוצג כאן, תרומתו של ישראל כהן ללשוו העברית, טרם נחקר באופן יסודי, אם כי פה ושם הוזכר ברשימות ביקורת שונות. למחקר ראשוני זה, שאני מקווה שיהיה לו המשך על ידי בלשנים וחוקרי ספרות, בחרתי פרק אחד בלבד מתוך המסכת השלמה של תרומתו: נושא הפתגמים והניבים.

ישראל כהן פרסם שלושה ספרים בנושא זה: (1) זה לעומת זה: אוצר פתגמים מקבילים אנגליים, גרמניים ועבריים, בצירוף מפתח עברי ומפתח גרמני (1954);⁵ (2) ניבון אנגלי-עברי: מילון לניבים ולצירופי לשון אנגליים והקבלותיהם בעברית (יחד עם אדם ריכטר; 1959);⁶ (3) ספר פתגמים מקבילים: אנגליים, גרמניים ועבריים, בצירוף מפתח עברי ומפתח גרמני (1961).⁷ ספרים אלו, שהייתה להם בין השאר גם תכלית מעשית, כעזרה למתרגמים, נשכחו מן הלב, אזלו מן השוק, ולא זכו למהדורות חדשות. הם כמעט אינם ידועים לא לבלשנים ולא למתרגמים בשלוש השפות ומשלוש השפות. עד מהרה הם נעלמו מידיעת הרבים, לרבות מי שהיה צריך לדעת על קיומם בתוקף עיסוקו.

אציין כי יש לי גם מעורבות אישית בשני ספרי הפתגמים. כבר בהיותי ילדה, ולאחר מכן נערה, אני זוכרת את שולחן הכתיבה רחב הידיים והצפוף של אבי, כשעליו עומדות הכן קופסאות הקרטון הצרות והמלבניות, ובהן אלפי הכרטיסיות, זו על גבי זו, מוכנות לשימוש. עבודת ענק של אדם אחד בכל קנה מידה, במיוחד בימים שלפני המחשבים. בכל פעם שאיתר ניב או פתגם חדשים, הוסיפם לכרטסת. על מלאכת איסוף ותרגום זו שקד שנים רבות. בכל פעם שקרא ספר באחת משלוש השפות "צד" פתגמים ואמרות אלו והוסיפם לכרטסת. "זה לעומת זה" יצא לאור בשנת 1954, כשהייתי בת תשע-עשרה. אבל בשנות איסוף החומר המרובות, חמש-עשרה לפי עדותו, עדיין הייתי בבית, נערה מתבגרת. הרגשתי חשובה במיוחד כשאבי "גייס" אותי לצוד פתגמים וניבים בספרי הקריאה הרבים שהייתי שקועה בהם, בבחינת שותפה בעבודתו. בוודאי חשתי גאווה מייוחדת כשהצלחתי להבחין בפתגם שטרם נכלל בכרטיסייה ונוסף בה בזכותי. כמובן מרבית הפתגמים שאיתרתי כבר היו ידועים לו, ואף על פי כן חשתי חשובה ומוערכת.

ועוד אני זוכרת כיצד אדם ריכטר, שותפו הצעיר של אבי ל"ניבון אנגלי-עברי" היה מגיע לביתנו לעיתים מזומנות, ואני הייתי עומדת על המרפסת ומבשרת לאבי על בואו. הכנות למילון מסוג זה אורכות שנים רבות, ובוודאי בשניים, כששותפו

5. כהן, זה לעומת זה.

6. כהן וריכטר, ניבון. על אדם ריכטר ראו נספח 2.

7. ראו כהן, פתגמים מקבילים.

נמצא לעיתים קרובות בנסיעות ברחבי העולם לרגל לימודיו ותפקידיו, בשמשו מתרגם סימולטני. לכן הספר אומנם הופיע כשכבר הייתי בת עשרים וארבע ואם לתינוק, אבל העבודה עליו החלה כשעוד הייתי בבית, בשנות העשרה שלי, ובשנות השלושים של אדם ריכטר. להלן אעמוד על חידושי הלשון של אבי, ישראל כהן, העולים מתוך הפתגמים שליקט.

בית ביאליק, ישיבת ועד אגודת הסופרים, 1951
מימין: קריב, ברוידס, לנדר, כהן, שניאור, שמעוני, ברש, גורן, קרוא, למדן.

חידושי הלשון של ישראל כהן

מבט כללי

הלשון העברית הייתה לישראל כהן, כמו לסופרים בני דורו, חוויה ושליחות. הוא ראה את עצמו מופקד על טיפוחה ועל המשכה והתחדשותה, שכן היא הבסיס להתחדשותו של עם ישראל בארץ ישראל וליצירת תרבותו העברית והלאומית.⁸ חידושי הלשון של ישראל כהן אינם מתאפיינים ביצירת מילים חדשות אלא בנטייה חדשה של שורש קיים, בהפיכת פועל לשם ולהפך, ובעיקר בתחום הניבים, הצירופים וצורת הסמיכות. שדה נוסף של חידושים ניכר בהחייאתם של פריטי לשון, הווה אומר בהחזרת מילים וביטויים עבריים מקוריים שהיו מונחים "בקרן זווית",

8. ראו בהרחבה גוברין, חשבון הדורות, עמ' 464–468.

נשכחים ודחויים, למחזור החיים המודרני של הלשוו או במתן משמעות חדשה נוספת על המשמעות המסורתית. במדיניות חידושים אלו הלך אבי בעקבות האסכולה של ביאליק, שהתנגדה ל"חרושת המילים" של בן-יהודה, ובעקבות יעקב שטיינברג, בין השאר במסתו "עברית"⁹.

חידושו של ישראל כהן לא נאספו בידי עצמו וגם לא בידי אחרים. ספק אם אפשר יהיה אי פעם לאוספם, שכן הם מפוזרים בכתביו ובתרגומיו, ומהם הופיעו ב"פרקי הימים" בשבועון "הפועל הצעיר" ונבלעו בתוכם.¹⁰

פה ושם הצביעו המבקרים על סגנונו המופתי ועל חידושו הלשוניים. ישראל איסר זיידמן ובנימין יצחק מיכלי גם הביאו דוגמאות לחידושו הלשוניים.¹¹ כמה מחידושו שוקעו במילון של יעקב כנעני "אוצר הלשוו העברית", בן י"ח הכרכים. החל מדרך ה¹² הופיע שמו בקביעות ברשימת "שמות המחברים שדבריהם הובאו באוצר" וחידושיהם. חידושו, בתחום השימוש המקורי והבלתי שגרתי בניבי הלשוו, פוזרו בערכים השונים בציוו המקור: י"כ. כאמור כמעט בלתי אפשרי לאתר את

ישראל כהן ומקס ברוד, 18 במאי 1964

9. פורסמה לראשונה ב"הפועל הצעיר", 7 באוגוסט 1925. כונסה בהמשך בתוך כל כתבי יעקב שטיינברג, תל אביב תשי"ז, עמ' רפג-רפז.
10. לרשימת מסותיו בנושאי לשוון וסגנון ראו גוברין, חשבון הדורות, עמ' 464.
11. שם, עמ' 467-466.
12. תשכ"ד (1964).

כולם, וההיתקלות בהם מקרית. למשל בערך פְּדוּר הובא הצירוף "כדור-העולם", שמשמעותו 'כדור-הארץ', עם מובאה מדבריו: "היוונים הם שהבדילו את תרבות המערב משאר התרבויות של כדור-העולם". בערך פֶּהָן מובא בשמו הצירוף פֶּהָנִי-הִיפִי, במשמע 'כינוי מליצי לעוסקים באמנות וכדומה', בצירוף המובאה מדבריו: "ויבואו חכמי-היפי וכהני-היפי ויבחרו בטוב ובמיטב ויכינו לנו מבחר מעולה לתלמיד". בערך פֶּהָנָה, הגדרה 2, 'מְשָׁרָה רָמָה וְנִשְׁאָא', מצוטט ניסוחו "שאלו היה כל מורה מרגיש באחריותו הגדולה והנוראה, כל ימי שימושו כמורה, אפשר שלא היה יכול כלל לְכַהֵן בְּכֶהָנָה גדולה ונוראה זו והיה מסתלק ממנה"¹³.

"על הפתגמים"

ה"אני מאמין" של ישראל כהן נוסח במסתו "על הפתגמים", שהוצבה בפתח "זה לעומת זה"¹⁴. זוהי מסה ארס-פואטית, המתארת את כללי הז'אנר של הפתגם, את כללי מקבילותיו בשלוש הלשונויות (אנגלית, גרמנית ועברית) ואת עבודתו של העורך-היוצר בתחום זה. ישראל כהן מודע עד מאוד לעקרונות המפגש בין פתגמים, שהוא בראש ובראשונה מפגש בין תרבויות המעיד על הדומה ועל השונה בהן, על המשותף האנושי-כללי ועל המפריד התרבותי-לאומי. יובאו כאן כמה מהמאפיינים שנוסחו במסתו זו:

- א. הפתגם הוא חוכמת חיים כלולה במשפט אחד ציורי.
- ב. משלי התנ"ך ופתגמיו הפרו את כל האנושות בכל הדורות.
- ג. הפתגמים משמשים בבואה לאופיה של האומה. היחוד הלאומי בפתגמים, [קיים] אם לא בתכנם הרי בצורתם, באופן ניסוחם. סיבה נוספת ליחוד הלאומי של הפתגם היא הלשון המאפשרת לשון נופל על לשון או משחקי מלים וחריזה.
- ד. הפתגמים הם יצירות לאומיות וצומחות מתוך אדמת כל עם. אחד המקורות ליחודם הלאומי של הפתגמים משמש אופיו של הנוף ותנאי הסביבה הטבעית.
- ה. הפתגמים עוברים מעם לעם ומארץ לארץ.
- ו. פתגם אחד [...] חוזר ומופיע בגרסאות שונות אצל עמים רבים, הרחוקים זה מזה ת"ק פרסה.
- ז. הפתגמים עוסקים בנושאים רבים, בכל סעיפי החיים.
- ח. הדמיון שבפתגמים [נעוץ] גם בהשפעת הגומלים.
- ט. הסתירות שבפתגמים, סיבתן נעוצה בעצם החיים המלאים תהפוכות וחליפות.

13. דוגמאות נוספות שם, עמ' 467.

14. כהן, על הפתגמים. המסה מופיעה גם בפרויקט בן-יהודה.

החידוש שבספר מתואר בסיומה של המסה: "נסיון ראשוו לזמן את הפתגם העברי עם הפתגם הלועזי פנים אל פנים, כדי שידברו זה עם זה פה אל פה". לספר גם מטרה מעשית. הצורך לתרגם לעברית את הפתגם הלועזי, בעיקר באנגלית, עם התהדקות המגע עם הלשוו האנגלית, הדגיש את המחסור ב"תאומת עברית" של ממש והוליד מקבילות עבריות שאינן הולמות את רווח הלשוו העברית ומסורתה רבת השנים.

המחבר מתאר את שלוש הדרכים שבהן "נערכה פגישת הפתגמים": (א) הקבלת הפתגם העברי המקראי והתלמודי וכן המאוחר יותר לפתגם הלועזי; (ב) העלאת פתגמים עבריים חדשים, שאינם ידועים או שלא היו במחזור השימוש; (ג) דרך התרגום. המחבר מודה שהפתגמים, "שאינן בצדס ציון מקורם, או שם יוצרם, מקצתם משל המחבר ומקצתם נעוץ במקורות, שנתעלמו מידיעתו". "מקצת" זה, של תרגום ומתן לבוש עברי, שהוא הרבה מאוד, עומד במרכזו של מאמר זה.

ישראל וצביה כהן עם ש"י עגנון, 1963

חידושו של ישראל כהן בתחום הפתגמים

דומה שהכלל שהנחה את ישראל כהן בשדה הפתגמים הוא שבכל מקום שלא מצא במקורות המסורתיים והחדשים מקבילה נאותה לפתגם האנגלי או הגרמני, יצר בעצמו את המקבילה העברית, לעיתים היחידה, ועל פי רוב כאפשרות נוספת

לניסוחים קיימים.¹⁵ על מדיניות זו של יצירה יעידו דבריו בהקדמות לספריו.¹⁶ פתגמים אלו, יצירי רוחו, ממשיכים וממחישים את מדיניות חידושו הלשוניים בכתביו. ואלה עיקרי מדיניותו:

- א. חשוב לתרגם פתגם כצורתו ולדייק עד כמה שאפשר במשמעותו באנגלית ובגרמנית.
- ב. הניסוח צריך להיות קצר, תמציתי וקולע. עולם שלם מגולם בפסוק אחד.
- ג. שילוב משמעויות הפוכות בפסוק אחד, דבר והיפוכו, קירוב וריחוק בעת אחת.
- ד. חשוב לתת את רוח המקום, העם והלשון במקבילה העברית.
- ה. יש להתאמץ לשלב ניב ידוע ומוכר עם צירוף לשוני חדשני.
- ו. במידת האפשר מוטב ליצור ניסוחים שיש בהם צלילות ומוזיקליות.
- ז. משחקי מילים של לשון נופל על לשון, קירבה וריחוק בין מילים באמצעות אות אחת או צליל אחד.
- ח. אם אפשר מוטב ליצור פתגם שיש בו גם חריזה. החריזה מסייעת לזכור את הפתגם ולהבין טוב יותר את משמעותו.

דוגמאות רבות שייכות ליותר מסעיף אחד, והן תובאנה כאן ללא מיון. אלה הן דוגמאות אקראיות בלבד, מעט מהרבה מאוד.¹⁷ מסיבות טכניות יוזכר כאן הפתגם האנגלי בלבד, ללא מקבילו הגרמני, ולא תובאנה המקבילות העבריות שיש בצידן מקור, אלא אלה ללא מקור, שקרוב לוודאי נוצרו בידי ישראל כהן.

דוגמאות מתוך "זה לעומת זה"

מספר 543: A debt paid is money earned

הובאה מקבילה אחת בלבד: "מְסַלֵּק חוּבוֹ, מְרַבֵּה הוֹנוֹ".

מספר 934: Friendship plays no part in commercial business

לצד ארבע מקבילות מהמקורות הובאו שלוש מקבילות: "עֵסֶק לְחֹדוּ וְיִדְדוּת לְחֹדוּ"; "עֵינֵי מְסַחֵר וְיִדְדוּת אֵינָם עוֹלִים בְּקִנְהָ אָחָד"; "בְּמִקַּח וּמְמִכָּר אֵין מְבַדְּלִין בֵּין זֶר לְמִכָּר".

מספר 995: He that goes softly, goes safely

בצד שלוש מקבילות עבריות מן המקורות הובאו שתי מקבילות עבריות: "לֶךְ לְאִטָּה וְתִגֵּיעַ בְּבִטְחָה"; "הַמֵּתְנַהֵל לְאִטּוֹ, בָּא בְּעִתּוֹ".

15. כאמור המעקב אחר כל הפתגמים העבריים, יצירי רוחו, קשה עד בלתי אפשרי, גם משום שהם מפוזרים בתוך אלפי הפתגמים המקבילים.
16. המסה "על הפתגמים" היא ההקדמה לספר "זה לעומת זה". ההקדמה לספר הפתגמים השני (כהן, פתגמים מקבילים) היא עדכון והשלמה למסה זו.
17. דוגמאות נוספות הובאו ברשימות הביקורת שפורסמו על ספרים אלה עם הופעתם. ראו להלן בסעיף "ההתקבלות".

מספר 1925: From saving comes having
 "החסכון מביא הון"; "מְרַבֶּה חֶסְכוֹן מְרַבֶּה נְכָסִים".

מספר 1953: Self-praise is no recommendation
 "הַמְהַלֵּל אֶת עַצְמוֹ, מְחַלֵּל אֶת עַצְמוֹ". ניסוח זה מובא בצד חמש מקבילות מן המקורות.

דוגמאות מתוך "ספר פתגמים מקבילים"

מספר 1064: No house without a mouse
 מתוך חמש מקבילות, שתיים באות ללא ציון מקור: "אֵין בַּיִת אֲשֶׁר אֵין שָׁם עַכְבָּר"; "בְּכָל זְבוּל יֵשׁ פְּסוּל".

מספר 1141: Bread on a Journey is no burden
 שתי מקבילות בלבד: "הַלֶּחֶם בְּשַׁעַת מַסָּע אֵינוֹ מִשָּׂא"; "צִידָה בַּדֶּרֶךְ אֵינָה טָרַח".

מספר 1144: Better joy in a cottage than sorrow in a palace
 "טוֹבָה שְׂמִיחָה בְּמַעוֹן צַר, מְעַצְבוֹת בְּאַרְמוֹן מְפָאָר" (לצד מובאה נוספת מן המקורות).

מספר 1151: What is allowed to Jupiter is not allowed to the ox
 "מָה שֶׁהֵתֵר לְרִבִּי אֲסוּר לְחֵזָא". זו דוגמה למתן צביון עברי מסורתי לפתגם זר בצד שתי מקבילות בציון המקור.

מספר 1847: Tell me what you read and I'll tell you what you are
 שתי מקבילות ללא מקור בלבד: "אָמַר לִי מָה אַתָּה קוֹרָא, וְאָמַר לָךְ מִי אַתָּה"; "הָאָדָם נִכְר בְּסִפְרֵי שֶׁהוּא קוֹרָא".

דוגמאות מתוך "ניבון אנגלי-עברי"

בהקדמה ל"ניבון אנגלי-עברי" מאפיין ישראל כהן את "החיים הכפולים" של כל לשון: "מצד אחד היא כבולה בחוקי דקדוק ותחביר חמורים [...] מצד שני [...] היא נוטלת לעצמה חירות גמורה לחדש הוראות למלים ישנות [...] ואף ליצור תחביר מקורי". ישראל כהן מבחין בין שני סוגים עיקריים של "צירופי לשון": **אידיום** "הוא צירוף מילים סגולי, שהוראתו מושאלת וצוירת", ו**סלנג** – "הכוונה לניבים דיבוריים או לשימושי-לשון המוניים, המתגבשים בקרב קבוצות שונות [...] לא פעם יש בה [בסלנג] התרסה כנגד הקיים ורצון מפורש למרוד בלשוו הסטאנדרטית ובסמכותה המקודשת. [...] במרוצת-הימים מקבל הסלאנג [...] הכשר רשמי [...] ואותם ניבים, שהיו תחילה מנוודים ובלתי חוקיים נכנסים למחזור-הדם של הלשוו, מתעכלים בתוכה ומביאים אותה לידי תסיסה והתחדשות".

המחבר מדגיש שהלשון האנגלית משופעת בניבים לצד "ניבים אמריקניים מיוחדים, שניכרת בהם תערובת של השפעות אינדיאניות, איטלקיות, ספרדיות ואף מלשון אידיש". כפי שמעידה טבלת "סימני הקיצור", הניבים האנגליים מקורם, בין השאר, בתחומי הצבא, הספורט, התיאטרון והעיתונות. וכן נעשית הפרדה בין מיני ביטויים: מיושנים, המוניים גסים, יום-יומיים, אמריקניים ולונדוניים. לעומת עושרה של הלשון האנגלית ענייה הלשון העברית, בעיקר בביטוי סלנג. המחבר עומד על הקושי לבחור את הניב העברי המקביל, ומתווה את מדיניותו: שאיבה מכל המקורות העתיקים וגם "מן הלשון ה'עברית', שהיא הסלאנג העברי החדש [...] אותם הניבים, שלא נמצאו להם מקבילים ממש היה הכרח להסתפק בתרגומם ובהגדרת תכנם". סיום ההקדמה עומד על ה"חידוש בשדה המילונות שלנו" ועל תועלתו המעשית ל"קורא העברי המעיין בספר או בעתון אנגלי [...] כשמזדמן לפניו ביטוי או ניב אנגלי מסוג זה, הריהו עומד אובד-עצות, שכן ההוראות והמשמעות, שהמילון הרגיל מושיט לו, אינן הולמות את המושג או המובן, הכלולים במלים או בצירופי-המלים הללו".

אין ספק שניבון זה התיישן מאז הופעתו לפני יותר משישים שנה. הלשון העברית אצה רצה קדימה, התפתחה והתרחבה, וללשון האנגלית נוספו עוד ניבים וביטויי סלנג חדשים למכביר. עם זאת עדיין יש בניבון זה חשיבות מעשית לנזקקים לספרות ולעיתונות מן העבר בשתי הלשונות, והוא מעמיד עדות היסטורית על התפתחות שתי הלשונות בכלל ועל מצב הלשון העברית הכתובה והמדוברת בסוף שנות החמישים של המאה העשרים בפרט.

המגמה הבולטת ביותר בדוגמאות מתוך "ניבון אנגלי-עברי" היא ייחוד הניב האנגלי, שמקורו בתרבות, בספרות ובהווי האנגלי והאמריקני, והצגת מקבילה עברית המבוססת על המקורות המסורתיים ועל ההווי היהודי. בכל "ערך", לאחר התרגום המילולי של הניב האנגלי, בא לעיתים קרובות ניסוח "פתגמי" של המשמעות בעברית המבוססת על מסורת הלשון העברית לדורותיה, על ההווי היהודי ועל ייחוד המשמעות במקור. הדוגמאות מתוכו ימחישו מגמה זו:

To clean the Augean stables

"נָקָה רִפְתִּיו שֶׁל אֲבִיגַיָּאס"; "עֵרֵךְ טְהוֹר פְּלִלִי"; "עֲשֵׂה 'בְּעוֹר חֲמִין' כּוֹלֵל"; "עֲשֵׂה בְּדָק רֵב". הביטוי לקוח מן המיתולוגיה היוונית, המספרת כי האלים הטילו על הרקולס משימה קשה: לנקות את הלכלוך רב השנים שהצטבר באורות של המלך אוגיאס. מכאן התגלגל הביטוי בהשאלה, לרוב לשונות אירופה במשמעות של פעולה נמרצת ושיטתית לביעור שחיתות ציבורית, וכן לניקיון כללי יסודי. הביטוי "בְּעוֹר חֲמִין", הלקוח מן ההווי של ערב פסח, משמש כאן בהשאלה, כמקבילה העברית.

Nothing of the sort

"לא הָיָה ולא נִבְרָא"; "לֹא מִיָּה וְלֹא מִקְצָתָהּ"; "לֹא דָבָרִים וְלֹא יַעַר"; "לא היו דברים מעולם". כל המקבילות קיבלו פרשנות בלבוש עברי מסורתי. הצירוף המושאל "לא דָבָרִים ולא יַעַר" מקורו בוויכוח בתלמוד (סוטה מז ע"א), על המעשה המסופר במלכים ב, כד.¹⁸

To spin a yarn

"סִפֵּר סְפוּר שֶׁל רֶבֶה בַּר בֵּר חָנָא"; "סִפֵּר מַעֲשֵׂיהָ מִצּוּצָה מִן הָאֲצָבַע". רבה בר בר חנא היה אמורא מהדור השלישי של אמוראי בבל. הוא נודע בסיפוריו המופלאים, המוזרים, המוגזמים והמגוחכים ונעשה שֵׁם דבר בגוזמאותיו ובסיפורים שבדה.

To carry coal to Newcastle

"הַכֵּנס תָּבֵן [בטעות נדפס: אבן] לְעַפְרָיִם"; "הַכֵּנס פֶּשׁוּף לְמִצְרַיִם".¹⁹ במקור הביטוי לקוח מההיסטוריה של אנגלייה, שבה התבססה הכלכלה של העיר ניוקאסל על פחם ומכירתו. ולכן מיותר למכור פחם לעיר זו, מעין "למכור קרח לאסקימוסים". לביטוי זה אין בניבון תרגום מילולי אלא שתי השאלות מקבילות. המשמעות המילולית היא 'אתה מביא למקום דבר שהוא מצוי שם בשפע; עושה משהו מיותר'. הביטוי "הכנס תבן לעפריים" מקורו בתלמוד הבבלי (מנחות פה ע"א). עַפְרָיִם הוא שמה של עיר שהתבן היה מצוי בה בשפע.²⁰ הביטוי "הכנס כישוף למצרים" מבוסס על השורשים העתיקים של הכישוף במצרים. בד בבד רומז הצירוף לחרטומי מצרים העושים בלהטיהם בסיפורי יציאת מצרים בספר שמות (ז, כב).

To let the cat out of the bag

"גַּלֵּה סוּד"; "יצא המרצע מן השק". המקור יש בו מן ההווי הביתי האירופאי – מגדלים חתולים ולעיתים שמים אותם בשק כדי להעבירם ממקום למקום או כדי להיפטר מהם. הביטוי "לקנות חתול בשק" משמעותו 'קנייה עיוורת'. עד שלא פותחים את השק אין לדעת מה בתוכו. בביטוי המושאל העברי נזכר המרצע, שבו רוצעים את אוזנו של העבד שאינו רוצה לצאת לחופשי (שמות כא, ו). בכלי זה משתמש הסנדלר כדי לנקב חורים. עד שהמרצע אינו יוצא מן השק אי אפשר לדעת מה בתוכו. משמעות הביטוי היא 'אכן נודע הדבר; התגלתה האמת לאמיתה'.

18. אבן-שושן, מילון, ערך דב.

19. ביטוי זה מובא בסעיף "תוספות" בניבון.

20. אבן-שושן, מילון, ערך תָּבֵן.

ההתקבלות

רשימות הביקורת על שלושת הספרים ליו אותם סמוך להופעתם. כצפוי, רובן נכתבו ברוח אוהדת. הן סקרו את תוכן הספרים, העלו על נס את המפעל התלת-לשוני, או הדר-לשוני, החשוב והמועיל, הביאו דוגמאות והזכירו את חידושיו של העורך.²¹ לגל הראשון של התגובות לא היה המשך, ודומה שהספרים, שלא הופיעו במהדורות חדשות, נשכחו מלב. תובאנה כאן ארבע דוגמאות אוהדות ואחת – אוהדת פחות.

מימין לשמאל: דב סדן, נורית גוברין, ישראל כהן ואנדה עמיר, במועדון מלו"א, 1972

ביקורתו של משה סמבטיון

רשימתו של משה סמבטיון²² היא דוגמה יוצאת דופן לביקורת עוינת. הייתה זו, בלי ספק, רשימה של "נוגע בדבר". שמו מעיד על מזגו הסוער – משה סמבטיון היה איש ריב ומדון ידוע.²³ בין השאר נטפל לעגנון (1939) והוציא את הספר "שפינוזה גנב ספרותי" (1945). כמה מספריו עסקו במחקרים לשוניים ובמשלים, בהם "לשון נופל על לשון" (1941), "עברית סמבטיונית" (1943) ו"מימרון: לקסיקון מימרות

21. רשימה כוללת של הביקורות נתונה בכרך הביבליוגרפיה של כתבי ישראל כהן, בעריכת חיה הופמן, שצורף ל"מסלול" (ראו גוברין, מבוא).
22. סמבטיון, ביקורת. משה סמבטיון, סרביה 1913 – קנדה 1986. עלה לארץ ב־1934 והיגר לקנדה ב־1957.
23. אישיותו הסוערת ופועלו ראויים למחקר מונוגרפי מעמיק.

ופתגמים ישראלים וכלליים" (1948). יש לשער שהוא גם קינא ובעיקר ראה בתחום זה את נחלתו הפרטית, והינה העז אחר להיכנס לתחומה. שם ספרו "מימרוך" דוקא נזכר ברשימת המקורות שם, אבל אולי הוא חש שתרומתו בנושאים אלה לא באה לידי ביטוי מספק. ניכר שסמבטיון, הבקי בתחום הפתגם והמשל, התעמק בשני הספרים, אבל רשימתו כתובה בנימת זלזול. ישראל כהן מכונה בה "הפתגמאי". השבח המועט והזלזול הבולט מכונסים בכפיפה אחת: "יש כאן גם מלאכת מחשבת ותבונת כפיים וגם מחרוזת אמרות ופתגמים ש'פיתגם' אותם הפתגמאי כוהן". הכותב מסתמך על דבריו של ישראל כהן בבחינת "הנחתום המעיד על עיסתו": "המחבר יחזיק טובה לכל מי שיעיר לו על טעותו בעניין מן העניינים או שיוסיף על השי, או שיוכיח צורך לגרוע ממנו". הוא נענה לאתגר ומייחד את חלק הארי של הרשימה ל"חבילה של הערות שיש בה לקט, ושיכחה למכביר, אסווגם סוגים, סוגים". כאן הותרו חרצובות לשונו והוא משתלח בישראל כהן. בתחום הפתגם הלועזי בגרמנית הוא טוען שהיה צורך לייצר מקבילות בחרוזים, כמו במקור, וכי יש לא מעט "מקבילות מפתגמות ללא חן עברי מקורי". ועוד כתב על המחבר שהוא "הולך סחור סחור – ואל הכרם לא קרב". לכל אחת מטענות אלו ואחרות הוא מביא דוגמאות משלו. וזה סיכום ששת סעיפי הביקורת: "מניתי אחת לאחת המיגרעות שבאוצר גדול זה (תרתי משמע: בכמות ובאיכות) כי בטוחני שיתוקנו במהדורה חדשה כהבטחת המחבר, שעליו ייאמר: 'אשרי מי ששגגותיו ספרות!'". עם זאת ניכר המאמץ לסיים בכל זאת בשבח: "פיתגמון רב מידות זה אוצר בקרבו הרבה סגולות מתחום הפולקלור הנווד מעם לעם ומארץ לארץ ומתחום הבלשנות המשווה, ומתחום השפעת הגומלין בין העברית העתיקה והחדשה לבין הגרמנית והאנגלית המפותגמת".

שבוע לאחר מכן פרסם שמעון ארנסט "הערה" בתגובה על רשימה לא אוהדת זו וכתב: "המבקר נטפל למחבר כ'פיתגמאי' וקובל עליו, שלא הביא תרגומים של פתגמים חרוזיים כמוצע על ידו".²⁴ לדעתו של ארנסט זוהי גישה "תמוהה ביותר" של המבקר. המחבר דווקא הראה "שקידה למופת", ואילו המבקר "דורש מאת המחבר שיהא פתגמאי חרזן ויביא תרגומים חרוזיים לפתגמים המובאים". לדברי ארנסט "תפקיד זה חורג לגמרי ממסגרת עבודתו שהיא בעיקר ציון המקבילות שבין פתגמינו העבריים לבין הפתגמים השגורים בפי עם לועז'".

24. ארנסט, הערה. שמעון ארנסט, קרקוב 1898 – תל אביב 1967. עלה לארץ ב-1912. היה סופר, עיתונאי וספרן ספריית שער ציון בתל אביב. לימים (1962; 1963) כתב שמעון ארנסט שתי רשימות ביקורת על כתבי ישראל כהן.

ביקורתו של שלמה שפאן

ביקורתו של שלמה שפאן, "פתגמים ולקטם"²⁵, היא דוגמה אחת מרבות לביקורת חיובית, על "ספר פתגמים מקבילים". בחלק הראשון של רשימה זו הדיון כללי-עקרוני, בנושאים הקשורים בפתגמים: (א) הצורך בחידושי הבעה מודרניים עם תחיית הלשון העברית; (ב) התכלית המעשית – סיוע למתרגמים כדי למנוע סילופים בתרגומיהם; (ג) האפשרויות השונות לתרגום עברי של פתגמים בעברית שמקורם בלשון אחרת; (ד) החשיבות של ניסוח הפתגם בלשון הלאומית אף שהרעיון המופשט של הפתגם משותף לעמים ולתרבויות שונות. מכאן הוא מונה את שבחיו של הספר הזה ושל קודמו "זה לעומת זה": "שני הספרים האלה, הם רבי היקף ועשירי תוכן ושניהם מגלים כשרון מעשה ושקידה רבה כאחד. ובלי הסתייגות אפשר לומר על עבודתו של ישראל כהן, שהיא נחוצה, מועילה ומאלפת גם יחד". בהקבלה לנושאים העקרוניים שנוסחו בחלקה הראשון של הרשימה הוא מביא את מימוש המעשי בספרי הפתגמים, "בראש ובראשונה יש להבליט את התכלית המעשית של הספר", וכותב כי המתרגמים לא תמיד מוצאים את המקבילה העברית, אינם יודעים שמקורו של הפתגם הלועזי הוא במקורות העבריים, ותרגומם הקלוקל מעיד על בורות וחוסר טעם גם יחד. כעת, כשספרים אלה נמצאים בהישג יד, המתרגם יוכל "לעשות את מלאכתו באמונה, ויציל נפשו מסילוף". הוא מצדיק את דרכו של המחבר, שלא רצה להכריע בין נוסחים שונים: "שיטתו של המחבר היא לתת בהקבלה לפתגם הלועזי לא פתגם אחד בעברית אלא נוסחאות וניסוחים שונים", אף ש"כמה וכמה ניסוחים ו'תרגומים' נראים לנו קלושים או פגומים". ארנסט מצא בשיטה זו לא רק צד תועלת-מעשי, אלא גם "מעניין, מאלף ו'מרחיב את הדעת'", בהשוואה שבין "הרעיון הכללי, המופשט, שהוא משותף לעמים ולתרבויות שונים, ובין לבושו או ניסוחו של הרעיון בלשון הלאומית". בסיום דבריו אין הוא נמנע משמץ של ביקורת: "הזכות לטעון פה ושם נגד הבחירה, נגד מידת ההקבלה להצביע על חסר או אי-דיוק מאיזה צד שהוא", אבל מייד מסתייג ומסיים בשבח בדבר "ערכו הרב של הלקט", "התועלת שבו", ובהערכה "שהמחבר השקיע בו מתוך חיבה, ידיעה והבנה רחבה של בעל מקצוע".

ביקורתו של ישראל זמורה

רשימת הביקורת של ישראל זמורה,²⁶ כקודמו שלמה שפאן, פותחת בתיאור עקרוני-כללי של הפתגם וכורכת יחד את שני ספרי הפתגמים המקבילים של

25. שפאן, ביקורת.

26. זמורה, ביקורת.

ישראל כהן. זמורה מסכים לדברי המחבר כי הכרך השני של הפתגמים עולה על קודמו והוא מעיד ש"מלאכתו של ישראל כהן נשתכללה, נשתפרה, הבחנתו הועמקה והקבלותיו – קולעות יותר". הוא משבח את "פגישת הפתגמים של שלושה עמים שונים" ושומע בה "תלת־שיח על נושאים שונים ועל ענינים העומדים ברומו של עולמנו". הוא תוהה על סדר הזמנים, איזה פתגם באיזו לשון קדם לקודמיו, שכן "יש שהניסוח העברי קודם לניסוח האנגלי והגרמני", ומביא דוגמאות להנחתו זו. אחת ממסקנותיו היא "כי לקח דומה הוסק מנסיון דומה אצל עמים שונים, רחוקים זה מזה בזמן כבמקום". זמורה מונה את שבחיו של הספר ובעיקר את חשיבותו "לכל הבא לומר את דבריו ברבים, לנואם, ולמרצה, לחוקרים בתחומי המדע השונים [...] הוא יפה לכל קורא שילמד מהם חכמת־חיים וחכמת צמצום־בדיבור וניסוח־מחשבה קולע". החלק האחרון של רשימת הביקורת יוחד להתפעלות גדולה מ"מלאכתו של ישראל כהן":

ישתאה וישתומם להיקף הבקיאות, למידת החריצות, ויתפלא על כוח ההבחנה הזה ועל כשרון ההפגשה של פתגמים בני שלושה עולמות נבדלים. [...] איזה פונדק נרחב של חכמת־עמים הקים כאן ישראל כהן, איזו יכולת להיות מנחה בסימפוזיון של חכמים בשלוש לשונות, [...] להאזין לקולות ולבני־קולות של דורות ושל מחוזות.

ביקורתו של משה אונגרפלד

משה אונגרפלד, משבח בכל לשון של שבח את "ניבון אנגלי-עברי"²⁷. הוא מתאר את תכניו ואת חשיבותו המעשית ובעיקר מתענג על המקבילות העבריות המעידות על "כושר־הבחנה מיוחדת ובקיאות עמוקה במכמני ספרותנו ואף חוש לשוני חריף". הוא כותב כי הספר מכנס "שבעת אלפים ערכים של צירופי לשון ומבטא מיוחדים, פריו של האידיום האנגלי, [...] [ה]סוטים מן הפירוש המילולי המקובל ואף אינם ניתנים להיתרגם כל צרכם". משימתם של מחברי המילון הייתה, בין השאר "למצוא ולהתאים לשפעת דרכי ההבעה האלה הסוטים מן המקובל, ניבים עבריים מקבילים". ההנאה של אונגרפלד מן המקבילות העבריות הספוגות במסורת ישראל לדורותיה, ניכרת בציטוטים הרבים שהוא מביא מן הספר ומפרש אותם לקורא, כיוון "שרק מי שמעורה בספרותנו ובקי בדיני ישראל ומנהיגו יכול לעמוד על טיבם כראוי". בסיום רשימתו הוא מצטט את דברי המחברים בהקדמה ומצטרף אליה: "ספר זה בא למלא אותו חסרון גדול, המורגש אצלנו".

27. אונגרפלד, ביקורת.

נספחים

להלן מובאים שני נספחים: הנספח האחד סוקר בקצרה את הביוגרפיה של ישראל כהן, והנספח השני קושר פרט לפרט ומעמיד בראשונה ביוגרפיה שלמה של עמיתו ושותפו של ישראל כהן, אדם ריכטר, אבי התרגום הסימולטני בארץ ומורה דרך למתרגמים רבים. כאמור הנספח על אדם ריכטר הוא ראשוני, חדשני ומקורי שכן לא נכתב עליו כמעט דבר.

ישראל וצביה כהן, 1948

1. ביוגרפיה מקוצרת של ישראל כהן

מסאי, מבקר, עורך, מתרגם. נולד בלאשקוביץ, גליציה (1905) ונפטר בתל אביב (1986) בן שמונים וחצי. עלה לארץ ב־1925 כבן עשרים. היה חבר קיבוץ חולדה, שם הכיר את אימי, צביה גורדון. מ־1933 החל לכתוב ב"הפועל הצעיר", היה חבר המערכת, ונעשה לעורכו הראשי לאחר פטירתו של יצחק לופבן (1948) עד צאתו לגימלאות (1970), במשך 22 שנה. היה פעיל באגודת הסופרים ומילא בה תפקידים שונים. ביובל ה־75 שלו הוצאתי לכבודו את הקובץ "מסלול", שבו נרשמו בין השאר קורותיו ויוזמותיו: הוא נמנה עם יוזמי בית ההבראה לסופרים (בית דניאל

בזיכרון יעקב); היה חבר הוועדה ללשוו העיתונות מטעם ועד הלשוו העברית; הקים את המועדון לסופרים ולאומנים "מלוא", את בית הסופר ע"ש טשרניחובסקי בתל אביב, את המכון לתרגום ספרות עברית, את קרן פרסי היצירה מטעם ראש הממשלה, ועוד הרבה. בחלק השני של הספר "מסלול" מובאת ביבליוגרפיה של כתביו ושל הכותבים עליו.²⁸

נורית גוברין, בת 7, עם הוריה צביה וישראל כהן, 1942

2. אדם ריכטר

נולד בלמברג, היא לבוב שבגליציה (כיום: לביב שבאוקראינה), ב-1923 ונפטר בתל אביב ב-1977, בן 54.²⁹ קביעת מקום הולדתו מסתמכת על ריאיון שערך עימו יהושע ביצור ב"מעריב" (31.3.1961; ראו להלן). לפי גרסה אחרת הוא נולד בפשמישל, שבגליציה, על גבול פולין ואוקראינה. בן 36 היה, וישראל כהן בן 54, כשיצא ספרם המשותף "ניבון אנגלי-עברי" ב-1959. ישראל כהן היה בכיר ממנו ב-18 שנים.

28. כתרת הריאיון שקיים עימי חזי לסקלי ("העיר", 12.7.1985) הייתה "התפוחות נפלו קרוב לעץ", ובה רמז שאחותי פרופ' חגית הלפרין גם היא חוקרת ספרות עברית.

29. תודה לפרופ' בתיה פרוסט ולנעמי כהן מרכזת המחלקה לתרגומים באוניברסיטת בר-אילן על עזרתן.

לצערי אדם ריכטר הבלשן, המתורגמן הסימולטני, כמעט ששקע בתהום הנשייה.³⁰ פה ושם הצלחתי ללקט פרטים מעטים בלבד עליו ממקורות שונים, לרבות הספר על תולדות אוניברסיטת בר-אילן. כמעט לא נשאר לו זכר במרשתת, ואף לא נכתב עליו "ערך". שמו נזכר פה ושם כמחבר הניבון, עם שמו של אבי. פרופסור בתיה פרוסט, בת טיפוחיו ושותפתו לעשייה, סיפרה לי בשיחתנו בטלפון מיום 20.3.2024 שאדם ריכטר היה אדם מוכשר מאוד, סקרן שידע שפות רבות. היה לו משא כבד על כתפיו, והוא סבל ככל הנראה ממניה דיפרסיה. הוא היה רווק, בודד, והייתה לו אחות. מותו היה פתאומי. בתיה פרוסט ואדם ריכטר עבדו יחד מ-1972 ב"מגמה לתרגום בכתב ובעל פה" באוניברסיטת בר-אילן, ששודרגה לימים (1994) למחלקה לתרגום. אדם ריכטר תרם את ארכיונו ואת ספרייתו לאוניברסיטת בר-אילן.³¹ במחקר על תולדות אוניברסיטת בר-אילן ניתנה לאדם ריכטר זכות ראשונים בתחום המודעות למתורגמות בישראל: "מתוך דחף של מתורגמן נמרץ, אדם ריכטר, בוגר בית הספר למתורגמנים בז'נבה וחלוץ אמתי בתחום המתורגמות בישראל, אשר הרכיב את צוותי המתורגמנים הראשונים לקונגרס הציוני החל בשנת 1951. אחרי משפט אייכמן (1961), אשר חשף לראשונה את הציבור בישראל למקצוע המתורגמות". המגמה נפתחה ב-1968. במשפט אייכמן (אפריל-דצמבר 1961) היה יוסף רוזן המתורגמן הראשי, ואדם ריכטר היה "הממונה והאחראי על כל צוות המתרגמים". לקראת משפט אייכמן פרסם יהושע ביצור ב"מעריב" (31.3.1961) כתבה מקיפה ומעמיקה שכותרתה "200 מילים לדקה – ב-4 שפות", ובה ראיין את צוות המתרגמים. כתבה זו היא המקור החשוב והמפורט ביותר לתיאור פעילותו הענפה של אדם ריכטר, וניכר שנכתבה על סמך ריאיון אישי עימו, אולי היחיד בחייו:

זהו אדם מיוחד במינו. הוא למד את מלאכת התרגום בצורה אקדמית בבית הספר למתורגמנים מטעם האו"ם בז'נבה. הוכתר ב-מ.א. אחרי שלוש שנות לימוד. ב-1951 הוזמן לארץ כדי להרכיב צוות מתרגמים לקונגרס הציוני, שנערך לראשונה בירושלים. הוא ערך "אולפן" מזורז לכמה אנשים, שנמשך שלושה שבועות בלבד – ותלמידיו משמשים עד היום גרעין של מומחי התרגום שלנו. יש לו נסיון בינלאומי מגוון ועשיר. מחצית השנה

30. בספרו של אהרן מגד "מחברות אביתר" (1973), שמו של הגיבור הוא יוסף ריכטר, סופר ש"החומר המצוי להארת תולדות חייו" הוא "דל". עם זאת, דומה שהקשר בין אדם ריכטר לדמות הספרותית יוסף ריכטר מקרי בלבד.

31. שוורץ, מרעיון למעשה.

הוא מסתובב באירופה – מהלסינקי עד מדריד – ועוסק בתרגום בוועידות של אונס"קו בפאריס, של הקונגרס היהודי העולמי בשטוקהולם, של ארגון החקלאות ברומא, של ועידת־הדרים במאדריד, של כנס יערנים בהלסינקי – ומה בעצם לא! הוא יודע עשר שפות על בורין, כולל איטלקית, ספרדית ופורטוגזית. מנין לו כל זאת? – כל כך אין מקשים לגבי יהודי שנולד בלמברג, בירת גאליציה בתקופה האוסטרו־הונגרית, קיבל חינוך עברי בבית והשתלם באוניברסיטאות של לונדון וז'נבה. הוא למד היסטוריה – אך "עשה" כסף מתרגום. את צוות המתרגמים הרכיב אחר בדיקות ובחינות קפדניות. הקושי הגדול ביותר היה להשיג דווקא – יודעי גרמנית. ואיפה ה"ייקס" שלנו? מסביר ריכטר: "הם אכזבו אותי. הם תלושים מהתפתחות השפה הגרמנית, ואינם משתמשים בביטויים מודרניים. לעומת זאת הם מערבבים בשפתם מלים עבריות לרוב. אפילו בנהריה אין מדברים עוד גרמנית רפרזנטטיבית". לגבי אנגלית וצרפתית היה לו יותר קל.

הוא גיבש, איפוא, צוות של עשרה תורגמנים ולצידם הוא מחזיק "עתודה" של עשרה נוספים – כי מי יודע כמה זמן יימשך כל ה"טראסק" הזה? מה גם שבאותה תקופה תיערכנה גם כמה ועידות בינלאומיות בתל אביב – כגון מכון העיתונות הבינלאומי, ועידת ארגון המזון והחקלאות של האו"ם – אשר יאלצו אותו לפצל את "חילותיו". בהערה נוספת מעניין להזכיר ש"אחת הבולטות בצוות היא בלהה מיכאלי, אימה של רבקה מיכאלי".

אדם ריכטר היה המתורגמן גם במשפט מייקל רואהן (1941–2013), אוסטרלי נוצרי שהצית את מסגד אל־אקצא (באוגוסט 1969; המשפט נערך בספטמבר 1969). שמו לא נזכר ב"ערכים" בוויקיפדיה על משפטים מפורסמים אלו. בהמשך ל"גילוי נאות" אוסיף שדווקא משום מיעוט הפרטים עליו, הרחבתי כאן בדברים עליו כמיטב יכולתי. כל מי שיוסיף לי פרטים עליו, יבוא על הברכה.

הקיצורים הביבליוגרפיים

אבן־שושן, מילון = א' אבן־שושן, המלון החדש, ירושלים תשנ"ז
 אונגרפלד, ביקורת = מ' אונגרפלד, "ניבון אנגלי-עברי", מאזנים ט, ב (תמוז תשי"ט), עמ' 155–156

ארנסט, הערה = ש' ארנסט, "הערה", הצופה, ה' בשבת תשט"ו (28.1.1955)
 גוברין, חילופי מכתבים = חילופי־מכתבים בין ישראל כהן ובין ש"י עגנון ודוד בן־גוריון, בעריכת נ' גוברין, תל אביב תשמ"ה

גוברין, חשבון הדורות = נ' גוברין, "חשבון-הדורות וחשבון-הדור: מדיניות התרבות של ישראל כהן", קריאת הדורות: ספרות עברית במעגליה, ב, תל אביב תשס"ב, עמ' 439–469

גוברין, מבוא = נ' גוברין, "מבוא: ישראל כהן בעיני הביקורת", מסלול: ספר-היובל לישראל כהן במלאות לו שבעים וחמש שנה, בעריכת נ' גוברין, תל אביב תש"ם, עמ' 1–73

זמורה, ביקורת = י' זמורה, "פתגמים מקבילים בשלוש לשונות", מאזנים יב, ד (אדר תשכ"א), עמ' 282–284

כהן, זה לעומת זה = י' כהן, זה לעומת זה: אוצר פתגמים מקבילים אנגליים, גרמניים ועבריים, תל אביב תשי"ד

כהן, על הפתגמים = י' כהן "על הפתגמים", בתוך כהן, זה לעומת זה, עמ' xi–v (בספריו "פתחים", תל אביב תשי"ד, ו"שער הטעמים", תל אביב תשכ"ב)

כהן, פתגמים מקבילים = י' כהן, ספר פתגמים מקבילים: אנגליים, גרמניים ועבריים, בצירוף מפתח עברי ומפתח גרמני, תל אביב תשכ"א

כהן וריכטר, ניבון = י' כהן וא' ריכטר, ניבון אנגלי-עברי: מילון לניבים ולצירופי לשון אנגליים והקבלותיהם בעברית, תל אביב תשי"ט

סמבטיון, ביקורת = מ' סמבטיון, "אוצר פתגמים מקבילים", הצופה, כ"ח בטבת תשט"ו (21.1.1955)

שוורץ, מרעיון למעשה = ד' שוורץ (עורך), אוניברסיטת בר-אילן: מרעיון למעשה, א: אבני דרך ותולדותיהן של מחלקות, רמת גן 2006, עמ' 454–455

שפאן, ביקורת = ש' שפאן, "פתגמים ולקטם", מסות ומחקרים, תל אביב תשכ"ד, עמ' 33–36 (=הארץ, י"א שבט תשכ"א [27.1.1961])